

Юрій Пуківський
(Сокаль)

ОБРАЗ ВІДЬМИ У ВЕЛИКОДНІХ ЗВИЧАЯХ ТА ПОВІР'ЯХ УКРАЇНЦІВ ІСТОРИКО-ЕТНОГРАФІЧНОЇ ВОЛИНИ (за матеріалами польових досліджень)

У статті охарактеризовано образ відьми крізь призму великодньої обрядовості волинян. На основі польових етнографічних матеріалів виявлено комплекс різноманітних способів розпізнавання відьми в церкві, що відзначаються своєрідними локальними особливостями. Визокремлено звичаї, які пов'язані із захистом від дій відьми та їх знешкодженням.

Ключові слова: Великдень, Волинь, відьма, повір'я, уявлення, апотропей, локальна специфіка.

Paper deals with the characteristic image of witch in easter rites in Volyn'. Based on ethnographic field materials author discovers a complex of different ways to see the witch in the church; they are indicated by original local features. Also customs, which associated with protection against witch's action, are described.

Keywords: Velykden', Volyn', witch, beliefs, notions, apotropey, local specificity.

В статтє охарактеризован образ ведьмы сквозь призму пасхальной обрядности волинян. На основе привлечения полевых этнографических материалов выявлен комплекс разнообразных способов распознавания ведьмы в церкви, обладающих своеобразными локальными особенностями. Также выделены обычаи, связанные с защитой от действий ведьмы и их обезвреживанием.

Ключевые слова: Пасха, Волинь, ведьма, поверья, представления, апотропей, локальная специфика.

Відьма як один з найяскравіших персонажів нижчої демонології українців здавна цікавила багатьох дослідників-народознавців [13; 17; 18], однак досі мало вивченими залишаються регіональні особливості традиційних уявлень про відьомство. Як засвідчили польові матеріали, зібрані в різних місцевостях історико-етнографічної Волині в 2007–2011 роках, у багатьох обстежених селах досить стійко побутують уявлення про розпізнавання відьми.

В українській демонологічній традиції потенційною відьмою могла бути будь-яка жінка, яка жила звичайним життям і для стороннього ока нічим не відрізнялася від оточуючих. Тому її виявлення було важливою для сільської громади справою. Побачити відьму, за повір'ями, можна було лише в певні особливі періоди річного кола – під час великих свят. У слов'янській традиції вони вважалися сакральним часом, коли межа між цим і потойбічним світом стає проникною [23, с. 10].

У пропонованій розвідці зупинимося на народних уявленнях про відьму в обрядовій традиції одного з найбільших календарних свят – Великодня. Чимало цікавих і колоритних повір'їв волинян про розпізнавання відьми досі не стали предметом належної уваги наших попередників. З огляду на неминучий процес їх поступового зникнення, дослідження цього аспекту Великоднього циклу народного календаря видається ще важливішим.

У ритуальному просторі Великодня особливою порою [26, с. 22–23], під час якої можуть відбуватися незвичайні події [2, с. 356], уважалася церковна служба. Серед волинян широко побутують повір'я про можливість побачити відьму саме під час Великодньої літургії. Зауважимо, що міфологічний мотив «великоднього виявлення» зазначеного демонологічного персонажа широко розповсюджений на українських етнічних землях [13, с. 225–228], однак на теренах історико-етнографічної Волині він відзначається певними локальними варіантами.

На Східній Волині (Славутський р-н Хмельницької обл.) до нашого часу в народній свідомості збереглося уявлення, згідно з яким, виявити відьму під час богослужіння в церкві можна було тоді, коли священник уперше промовляв «Христос воскрес!». За словами місцевих респондентів, відьма відповідала на ці слова в особливий спосіб: «Як батюшка виходить на церкву да й каже: “Христос воскрес”, то є такі, що кажуть, що їм треба. Ми то кажемо: “Воістину воскрес”, а вона щось собі по-своєму шепне, що вона хоче» [3, арк. 6]. Тобто вірили, що відьма може побажати собі чогось і воно збудеться, наприклад: «А я молока хочу» [3, арк. 36]. У Славутському районі й досі побутує повір'я про те, що у відповідь на великоднє привітання в церкві «Христос воскрес!» відьма відповідає: «Чорт з тобою» [3, арк. 95], інший варіант: «А я корову дою» [3, арк. 105]. Це співвідноситься з народними уявленнями про те, що основним заняттям відьми є відбирання в корів молока [10, с. 63]. Подібних відомостей поки що не вдалося виявити в інших обстежених районах Волині. Дотепер аналогічні уявлення дослідники фіксували також на Західному Поліссі [9, с. 19]. Привертає увагу, що в деяких місцевостях України вищеописані дії не завжди сприймалися як суто відьомські. Зокрема, на теренах Східної Бойківщини до недавнього часу поширеним залишалося повір'я про те, що, почувши великоднє привітання священника, можна собі чогось побажати, і це неодмінно збудеться [4, арк. 24, 56].

Побутує серед волинських селян також повір'я про те, що жінки, яких підозрюють у відьомстві, намагаються «торкнуться до батюшки» [6, арк. 7], «схватиться за ризи» [5, арк. 12], «шарпнути батюшку» [6, арк. 76], «хапають, тарбають за ризи батюшку» [6, арк. 13]. Відьма мала це зробити саме тоді, коли священник відкриває церковні двері після обходу. Якщо б це вдалося, то додало б відьмі сили: «Коб за ризи торкнутися – то-то вдача буде її. Комуś корову зіпсувати, а собі молока забрати» [6, арк. 32]. Характерно, що таке повір'я розповсюджене найбільше в Горохівському районі Волинської області, подекуди – у сусідніх Радивилівському районі Рівненської області [6, арк. 71] та Радехівському районі Львівської області [7, арк. 84]. Досить близьке до вищезга-

даного сюжету уявлення волинян про намагання потенційної відьми першою торкнутися церковних дверей у момент, коли процесія входить до церкви: «Хресний ход починається в дванадцять годин, всі виходять з церкви, двері закриваються. Вже нікого в церкві тоді немає. Церква закрита. Батюшка повинен перший зайти. То відьми бігли поперед батюшкою, щоб за двері взятися» [5, арк. 43]. До речі, за твердженням відомого українського етнографа Петра Іванова, за тою ж ознакою виявляли відьму і на теренах Слобожанщини [17, с. 440].

Аналіз сучасного польового матеріалу засвідчує, що в селах Славутського району Хмельницької області, а також Острозького і Гошанського районів Рівненщини більшого поширення набув дещо інший спосіб виявлення відьми. Тут відьмою місцеві селяни вважають ту жінку, яка під час обходу церкви намагалася залишитися всередині церкви: «Як виходять усі з церкви пробуджувати Христа, да й кругом церкви ходять. Так вона обов'язательно останеться в церкві, сховається за двері» [3, арк. 44]; «Це як виходять Христа пробуджати, то виходять усі, а були такі, що остається жінка в церкві. “Чого ти остаєшся? – каже батюшка, – вийди з церкви”, да й виводять її. А якщо вона останеться, то вона, вже вона справжня буде, вже її ніхто не буде бачити, куди вона піде» [3, арк. 11]. Окремі інформатори стверджували, що відьма залишалася в церкві для того, щоб там щось взяти: «Відьма обов'язательно мусить лишитися в церкві – щось там собі взяти» [5, арк. 18]; «Їй би хоч що-небудь з церкви взяти» [5, арк. 56]. Зауважимо, що варіанти цього повір'я трапляються в демонологічних уявленнях українців інших етнографічних районів. Наприклад, бойки вірили, що жінка, яка не йшла з процесією навколо церкви, є чарівницею [11, с. 180].

В окремих селах Західної Волині виявлено й інші, досить архаїчні, «способи великоднього виявлення» відьми, які збереглися в народній свідомості окремих етнофорів. Наприклад, у с. Старосілля Іваничівського району Волинської області 88-річна інформаторка розповідала таке: «То так кажуть, я чула. Так во ідно другому правило, шо цілий піст робив стільчика – нині стукнув, завтра. Вже на Страсьть того стільчика і каже: “Як стану

на тому стільчику – то видно тих відьмів”. Каже: “О, він зробив стільчика”. Ну, нині стукнув, завтра ніжку застругав, ну, і зробив того маленького стільчика, приніс поставив на Страсть в четвер великодний» [8, арк. 45]. Інше цікаве повір'я, що також стосується церковної відправи «Страстей» у передвеликодній четвер, побутувало у 20-х роках минулого століття в с. Осмоловичі Володимир-Волинського повіту. Тут вірили, що для того, аби побачити відьму, треба роздобути дошку від труни, у якій випав сучок [19, арк. 26]. Через дірку нібито можна було побачити у відьми на голові «скіпець» (дерев'яне відро). Аналогічні повір'я записав свого часу відомий народознавець Володимир Гнатюк на теренах Західного Поділля та Покуття [11, с. 178; 12, с. 96].

В одному із сіл галицької частини Волині інформаторка повідомляла, що побачити відьму можна, якщо прийти на Великодню службу повністю в новому одязі [7, арк. 28]. Підтвердити ці відомості поки що не вдалося.

Натомість на теренах Східної Волині (Чуднівський, Коростишівський р-ни Житомирської обл.) вірили, що «побачити» відьму можна за допомогою сиру. Особа, яка хотіла виявити відьму, мала ввечері на Запуски перед постом покласти сир за зуби і переночувати з ним, а потім зашити його в очкур (пояс) і носити протягом усього посту, а на Великдень взяти із собою до церкви [20, арк. 120; 21, арк. 23, 25]. Тут відьми дуже просили цього сиру або навіть видирали його. Повір'я про виявлення відьми за допомогою сиру зафіксовані й у суміжних ареалах – на теренах Східного Поділля [25, с. 198, 205], Західного Полісся [15, с. 276], Середнього Подніпров'я [14, с. 283; 12, с. 94]. Цікаво, що в українців Карпат (Бойківщина) і Покуття таку саму функцію виконував часник, який слід було посадити на Святвечір, а під час Великодньої літургії тримати в роті [24, с. 211; 12, с. 97].

Окремої уваги заслуговує інформація про те, що дуже часто уявлення про відьму активно підтримують і культивують серед населення місцеві священики. «Приїжджав до нас архірей [...]. Всі хочуть підійти [...] і якась підійшла і взяла за його підрасніка, за того фартушка і побтиралася. Не, притулилася, взялася за того підрасніка. А він каже: стоп, ото, люди добрі, знайте,

хто притулився до мого підрасніка – то відьма. Ви, каже, дивіться, що то за їдна. Признайтеся, хто то, котора то. І вона не призналася. [...] Бачили, хто то брався, але то вже пропало» [6, арк. 44]; «Батюшка знає, що то відьма. Отут в нас колись було, як підлетіла жінка і його за расу. А він, – відчепися, каже, – ти відьмо, батюшка так» [6, арк. 55]. Інший наочний приклад – розповідь жительки с. Жашковичі на Іваничівщині: «Казав наш священник, [...] – хто в чорні хустці на урочисте свето – то відьма» [8, арк. 36]. З огляду на це можна припустити, що такі «способи виявлення відьми» є результатом настанов священнослужителів.

У цьому контексті не можна оминати увагою ще один цікавий спосіб великоднього виявлення відьми, який побутував на теренах галицької частини Волині (Бродівський р-н Львівської обл.) і відзначався своєрідною локальною специфікою. Зокрема, тут вірили в те, що сільських відьом на Великдень у церкві бачить лише священник. Для цього він використовує особливий літургійний посуд у вигляді сонця, від якого розходяться промені, – монстранції. Священник бере монстранцію, у якій зберігаються Святі Дари, щоб носити їх у процесії навколо церкви. Ось як описували процес виявлення відьми священником місцеві селянки: «Ксьондз, як іде відправа і бере найсвятіші тайни [...] – монстрація. [...] То таке кругле, луча має [...]. І як ксьондз благословив, то казав, котра відьма, то на ній скіпець догори [...]. То скіпець – в него доїли молоко. То так казав священник, то тій на голові, котра відьма, скіпець на голові він бачив» (с. Бордуляки) [7, арк. 9]; «То на Великдень і ше є свята, на віночки. Ксьондз бере таке кругле скелко і відправляє. І без те скелко він дивитьсі і виде відьму» (хутір Копані) [7, арк. 15]; «Як ксьондз виносе найсвятіші тайни, то він виде їх. Але вони оберняні всі плечима. Казали, що вони сходилисі» (с. Станіславчик) [7, арк. 66]. У православній традиції монстранція відсутня, а тому таке повір'я не може побутувати на інших територіях Волині, де переважає православне населення. Натомість можна простежити певну аналогію з польським «варіантом» – на Великдень відьом видно з вівтарної частини костелу [1, с. 380].

Описуючи народні уявлення про розпізнавання відьми під час Великодньої служби, не можна оминати увагою те, за якими ознаками її можна було побачити. Тут доцільно виділити два основні варіанти: 1) відьма сама себе викривала, виконуючи певні дії чи промовляючи особливі слова (у цьому випадку її міг виявити будь-хто); 2) особа, яка хотіла побачити відьму, мусіла виконати спеціальні магичні дії. Унаслідок цього вона впізнавала відьму за тою ознакою, що бачила в неї на голові відро, у яке доїли корів («скіпець», «дійницю»). Слід зауважити, що поширенішими є повір'я саме другого типу.

Розмежування вищеописаних «способів виявлення відьми» за територіальною ознакою є умовним, позаяк більшість (хоча й не всі) з них, окрім основного ареалу розповсюдження, спорадично побутують і в інших районах, але тут вони виражені менш помітно. Імовірно, що приблизно в однаковій мірі вони були поширені на теренах Волині, але до нашого часу збереглися в локальних ареалах нерівномірно. Уважаємо, що така досить помітна взаємопроникність зазначеного явища може слугувати одним з прикладів спільності традиційної культури українців у межах одного історико-етнографічного району – Волині.

Багато традиційних уявлень, що стосуються образу відьми у Великодньому циклі, пов'язано також із освяченням у великодньому кошику певних предметів. Найчастіше це стосується освячення ножа, якого в деяких місцевостях не годиться нести до церкви: «То відьми якийсь [...] з ножи́ма» (с. Старосілля Іваничівського р-ну Волинської обл.) [8, арк. 44]; «Є що святять, але ховають, щоб ніхто не бачив, бо скажуть – відьма» [3, арк. 113]; «Ножа ложать, мотузочка ложать. Це хто що знає» (с. Великий Скнит Славутського р-ну Хмельницької обл.) [3, арк. 6]. Водночас потрібно зауважити, що значна частина інформаторів стверджували, що вони на Великдень обов'язково святять ножа.

З огляду на вищесказане, вважаємо, що поширення уявлення про те, що відьма святить у церкві ніж, відбулося порівняно недавно під впливом настанов місцевих священиків, які забороняють приносити його до церкви. Інколи на цю обставину звертали увагу самі респонденти: «Клади

мама колись ножа. Я то коли кладу, коли не кладу [...]. Батюшки кажуть, що то не треба, а – як хто» (с. Пляшева Радивилівського р-ну Рівненської обл.) [6, арк. 62].

Більше того, освячений на Великдень ніж у волинян дуже часто є одним з найсильніших оберегів від шкідливих дій відьми: «Під поріг в хліві мона ножа закопати. [...] то вона дуже боїться цього, відьма» (с. Бугрин Гошанського р-ну Рівненської обл.) [5, арк. 56].

У с. Подолянці Чуднівського району Житомирщини освячений три роки підряд на Великдень ніж уважався дуже помічним від відьом. Вірили: якщо такий ніж є в обійсті, то не будуть ходити відьми до корів молоко відбирати [20, арк. 120].

Перший вигін худоби на пашу також уважали небезпечним періодом, коли корові могла нашкочити відьма. Тому в цей день її намагалися оберігати за допомогою предметів, яким народна уява приписувала надзвичайні властивості. Такою волиняни вважали передусім освячену на Великдень сіль. Великодню сіль використовували й тоді, коли корова приводила теля: «Як корова мала [...] телятко – то посипали сіллю і корову [...]. І казали, жи вже лихе, відьма не приступе, не пошкодь корові ніц. І телятко буде здорове» (с. Бордуляки Бродівського р-ну Львівської обл.) [7, арк. 8]. Однак освячену сіль волиняни використовували не лише для захисту худоби. Вона вважалася також помічною від пристрїту: «Свячену сіль за пазуху кидають, як врічене дуже. За пазуху кинути і сокиру положити, і без сокиру перейти і вже пристрїту нема» (с. Збруї Бродівського р-ну) [7, арк. 32].

Для захисту корови використовували також шкаралупи зі свячених крашанок, які після Великодня «кидали під корову [...], жиб молока відьма не вкрала» (с. Старосілля Іваничівського р-ну) [8, арк. 45]. Апотропейними властивостями народна традиція наділяла й інші предмети, що освячувались у церкві під час Великодня, зокрема, у галицькій частині Волині – масло: «Корові хребет мазали маслом свяченим, жи би відьма не приступала. Вона збирає сметану. По якомусь краде» (с. Станіславчик Бродівського р-ну) [7, арк. 63]. Із цією метою подекуди коровам давали окраєць свяченої паски [16, с. 18]. На теренах східної частини етнографічної Волині побутувало

повір'я про те, що за допомогою рушника, у якому святили паску, можна позбутися шкідливого впливу відьом, які псували корів. Молоко зіпсованої корови потрібно було процідити через цей рушник. Волиняни вірили, що після виконання цих дій корова знову даватиме добре молоко [22, арк. 93].

Аналіз наведених польових етнографічних матеріалів приводить до таких висновків. Донині серед волинян досить стійко побутує значна кількість великодніх повір'їв та звичаїв, що стосуються різних аспектів образу відьми. За певними ознаками чи шляхом виконання спеціальних магічних дій на Великдень виявляли цей демонологічний персонаж. Так, на Західній Волині найпоширеніший мотив – «відьма намагається вхопитися/торкнутися священика». У селах Східної Волині побутують повір'я, згідно з якими відьма не хоче виходити із церкви під час обходу і по-своєму відповідає на великодні привітання.

Великодні повір'я й уявлення про відьом та їх розпізнавання часто підтримують і популяризують серед своїх парафіян священики.

Окрема група повір'їв волинян стосується освячених у великодньому кошику предметів (ніж, сіль, масло, рушник та ін.). Найчастіше вони виконують апотропейну функцію, захищаючи домашню худобу й людей від відьомської загрози.

Незважаючи на місцеві локальні різновиди, більшість розглянутих повір'їв та звичаїв у межах історико-етнографічної Волині є спільними і становлять цілісний комплекс уявлень про відьму в обрядовій традиції Великодня. Вони є тотожними загальноукраїнським, що підтверджує подібність значної частини демонологічних сюжетів найчастіше із сусідніх з Волинню районів.

Література

1. *Агапкина Т. А.* Мифопоэтические основы славянского народного календаря. Весенне-летний цикл / Т. А. Агапкина. – М. : Индрик, 2002. – 816 с. – (Традиционная духовная культура славян. Современные исследования).
2. *Агапкина Т. А.* Пасха // Славянская мифология : энциклопедический словарь. – 2-е изд., испр. и доп. – М., 2002. – С. 356–357.
3. Архів Львівського національного університету імені Івана Франка (далі – Архів ЛНУ імені Івана Франка). – Ф. 119, оп. 17, спр. 187-Е, 120 арк.
4. Архів ЛНУ імені Івана Франка. – Ф. 119, оп. 117, спр. 254-Е, 90 арк.
5. Архів ЛНУ імені Івана Франка. – Ф. 119, оп. 17, спр. 297-Е, 58 арк.
6. Архів ЛНУ імені Івана Франка. – Ф. 119, оп. 17, спр. 345-Е, 78 арк.
7. Архів ЛНУ імені Івана Франка. – Ф. 119, оп. 17, спр. 376-Е, 98 арк.
8. Архів ЛНУ імені Івана Франка. – Ф. 119, оп. 17, спр. 377-Е, 50 арк.
9. *Буйських Ю.* Відьма як персонаж «календарної міфології» Центрально-Західного Полісся / Юлія Буйських // Календарна обрядовість у життєдіяльності етносу : матеріали міжнародної наукової конференції «Одеські етнографічні читання». – О., 2011. – С. 16–27.
10. *Виноградова Л. Н.* Ведьма / Л. Н. Виноградова // Славянская мифология : энциклопедический словарь. – 2-е изд., испр. и доп. – М. : Международные отношения, 2002. – С. 63–64.
11. *Гнатюк В.* Знадобы до галицько-руської демонології / збір. Володимир Гнатюк // Етнографічний збірник. – 1903. – Т. XV. – 272 с.
12. *Гнатюк В.* Знадобы до галицько-руської демонології / збір. Володимир Гнатюк // Етнографічний збірник. – 1912. – Т. XXXIV. – Вып. 2. – XXIV+280 с.
13. *Гнатюк В.* Нарис української міфології / Володимир Гнатюк ; [підготов. та опрацюв. тексту, вступ. ст. і прим. проф., д-ра філол. наук Р. Кирчіва]. – Л. : Інститут народознавства НАН України, 2000. – 263 с.
14. *Гринченко Б. Д.* Этнографические материалы, собранные в Черниговской и соседних с ней губерниях / Б. Д. Гринченко. – Чернигов : Типография Губернского земства, 1895. – Вып. 1 : Рассказы, сказки, предания, пословицы, загадки и пр. – 308 с.
15. *Зеленин Д. К.* Описание рукописей Ученого архива Русского Географического Общества / Д. К. Зеленин. – Пг., 1914. – Вып. 1. – 483 с.
16. *Зінченко П.* Великодні вірування та обряди / П. Зінченко // Наш світ. – 1936. – Чис. 4. – С. 17–19.
17. *Иванов П. В.* Народные рассказы о ведьмах и упырях / П. В. Иванов // Українці: народні вірування, повір'я, демонологія / [упорядкув., прим. та біограф. нариси А. П. Пономарьова, Т. В. Косміної, О. О. Боряк ; вступ. ст. А. П. Пономарьова]. – К. : Либідь, 1991. – С. 430–497. – (Пам'ятки історичної думки України).

18. *Милорадович В. П.* Украинская ведьма / В. П. Милорадович // Киевская старина. – 1901. – Т. LXXII. – С. 217–233.
19. Наукові архівні фонди рукописів та фонозаписів Інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М. Т. Рильського НАН України (далі – НАФРФ ІМФЕ НАН України). – Ф. 1-5, спр. 361, арк 34.
20. НАФРФ ІМФЕ НАН України. – Ф. 1-7, спр. 718, арк. 218.
21. НАФРФ ІМФЕ НАН України. – Ф. 15-3, спр. 216, арк. 60.
22. НАФРФ ІМФЕ НАН України. – Ф. 15, спр. 211 д, арк. 56–94.
23. *Толстая С. М.* Между двумя мирами: магические способы распознавания ведьмы / С. М. Толстая // Миф и культура: Человек – не-человек. Тезисы конференции. Ноябрь 1994 г. ; [ред. колл. : С. А. Софронова, Л. Н. Титова]. – М. : Институт славяноведения и балканистики РАН, 1994. – С. 9–13.
24. *Франко І.* Людові вірування на Підгір'ю / Іван Франко // Етнографічний збірник. – Л., 1898. – Т. V. – С. 160–280.
25. Труды этнографическо-статистической экспедиции в Западно-Русский край, снаряженной Императорским русским географическим обществом. Юго-западный отдел. Материалы и исследования, собранные П. П. Чубинским. – С.Пб., 1872. – Т. I : Верования и суеверия. Загадки и пословицы. Колдовство / изданный под наблюдением П. А. Гильтебрандта. – 224 с.
26. *Чубинский П. П.* Календарь народных обычаев и обрядов с соответствующими песнями // Труды этнографическо-статистической экспедиции в Западно-Русский край, снаряженной Императорским русским географическим обществом. Юго-западный отдел. Материалы и исследования, собранные П. П. Чубинским. – С.Пб., 1872. – Т. III : Народный дневник / изданный под наблюдением Н. И. Костомарова. – 486 с.